

GÖKTÜRK VE UYGURLAR'DA *buyruq* TERİMİ VE İDARİ FONKSİYONLARI

Mihály DOBROVITS*

Hocam S. G. Klyashchory'nin (1928-2014) anısına

Özet:

Göktürk runik yazıtlarında buyruq teriminin ne kadar çok geçtiği bu metinleri incelemekte emeği geçen herkesçe iyi bilinir. Bu terimin Göktürklerden Ötüken Uygurlarına geçmesini de ilk açıklayan biz olmayacağız. Bu coğrafyanın dışında Şaçou (Gansu) ve Koço Uygurları ile Karahanilerde, Volga Bulgarlarında ve herhâlde Eski Macarlarda da bulunan bu unvanın etimolojisi ile tarihi gelişmesini incelemek amacımızdır.

Anahtar kelimeler: *buyruq, Göktürkler, Uygurlar, erken devletleşme, Eski Macarlar.*

On the Term of buyruq in Gokturks and Uighurs and its Administrative Functions

Summary:

In our work we examine the term buyruq which is one of the most important social terms in Old Turkic and Uyghur history. We try to follow the way of this word from the Old Turkic through Uyghur and Volga Bulgarian until the society of the landtaking Hungarians.

Key words: *buyruq, Old Turks, Uyghurs, early statehood, Old Hungarians (Magyars).*

* Dr., Budapeşte Corvinus Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Doktora Programı, dobrovits@yahoo.com

Giriş

Göktürk runik yazıtlarında *buyruk* teriminin ne kadar çok geçtiği bu metinleri incelemekte emeği geçen herkesçe iyi bilinir. Bu terimin Göktürklerden Ötügen Uygurlarına geçmesini de ilk açıklayan biz olmayacağız. Bu coğrafyanın dışında Şaçou (Gansu) ve Koço Uygurları ile Karahanilerde, Volga Bulgarlarında ve herhâlde Eski Macarlarda¹ da bulunan bu unvanın etimolojisi ile tarihî gelişmesini incelemek amacımızdır.

Etimolojik Mülahazalar

Dil bilgisi bakımından *buyruk* kelimesinin açıklanması su götürmez. Fiil kökeni olarak *buyur-* kelimesinin fiilden isim (§127) veya sıfat (§149) yapan *-k/k* ekiyle meydana gelmiş bir türemesi² olup “(bir vazifeyi ifaya) emir almış” anlamına gelir.³ Bu etimolojinin var olabilecek tek sakıncası *buyur-* fiiline Eski Türkçe metinlerde hiç rastlanmamasıdır. Ancak, Marcel Erdal'ın sözünü ettiği gibi, Eski Türkçedeki yerini *yarlıka-* fiiline bırakan bu kelimeye yaşayan bütün Türk dillerinde rastlamamız, herhâlde bu konudaki bütün şüpheleri ortadan kaldırır.⁴

Kelimenin Göktürkler dönemine ait Çince kaynaklarda okunuşu *meilu* olup⁵ daha sonraki Çince kaynaklarda hem *meilu* hem de *milu* olarak yazılır.⁶ Bu sonrakinin muhtemel paraleli olan *biruk* şekli Kâşgarî'nin sözlüğünde de

- 1 *Eski Macarlar* terimini Karpatlar Havzası'na yerleşip henüz Hristiyan Krallığı'nı kuramamış Macarlar için kullanırız.
- 2 Gabain, A. v.: *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. M. Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları 532, Ankara (1988), 55, 59; Tekin, T.: *A Grammar of Orkhon Turkic* (Bloomington 1968), 113; Erdal, M.: *A Grammar of Old Turkic* (Handbuch der Orientalistik/Handbook of Oriental Studies, VIII, 3 Leiden-Boston 2004), 129, 152.
- 3 “commanded (to do something)”, Clauson: *ED*, 387.
- 4 Erdal, *Grammar*, 10.
- 5 *meilu* [chuo] [*buyruk çor*] 梅錄 [嘜], LMT, 178, 179, 228, 229, 260, 417, 420; Taşağıl, A.: *Göktürkler, III* (Ankara 2004), 6, 50, 51, 53, 55; Togan, İ.-Kara, G.-Baysal, C. (2005), *Çin kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi (Ch'iu T'ang-shu)* (Ankara), 312; Eski Çincesi için bk.: Pulleyblank EMC *maj luawk tē'iat*, LMC *muaj lywk tš'at*.
- 6 *milu* 密錄 [EMC *mit-luawk*; LMC *mit-lywk* ; *miliu* 密六 [EMC *mit-luawk*; LMC *mit-liwk*; ve *meilu* 媚祿 [EMC *maj-luawk*; LMC *muaj-lywk*] Hamilton, J. R.: *Les Ouighours à l'époque des Cinq Dynasties, d'après les documents chinois* (Bibliothèque de l'Institut des Hautes études chinoises, volume X., Paris 1955), 150; *mei (mi)lu dudu* 媚錄, [EMC *mi^h-luawk*; LMC *mi^h-lywk*] 梅錄 [EMC *maj-luawk*; LMC *muaj-lywk*]; 密錄 [EMC *mit-luawk*; LMC *mit-lywk*] 都督 [EMC *tō-tawk* ; LMC *tuǎ-tawk*] ve *milu zaixiang* 密錄 宰相 Pinks, E.: *Die Uiguren von Kan-chou in der frühen Sung-Zeit (960-1028)* (Wiesbaden 1968, 112, 191, 217, Çin tarihinde „İmparator'un baş danışmanı, büyük şansöyle, başbakan, baş vezir” anlamına gelen *zaixiang* terimi için bk. Hucker, Ch. O. (1988), *Dictionary of Official Titles in Imperial China*, Taiwan Edition, (Taipei); 514 (No. 6819).

görünür.⁷ Hotan metinlerinde ise *bīrūki* ve *bīrūkā* olarak geçer.⁸ Volga Bulgarlarının arasında ise *vıruğ* olarak geçer.⁹

I. Göktürk Kağanlığı Verileri

İkinci Göktürk Kağanlığı zamanında yazılan ve Birinci Göktürk Kağanlığı dönemini anlatan metinlerde *buyruk* terimine sıkça rastlanır.¹⁰ Ne var ki o döneme ait Soğdca ve Çince metinlerde *buyruk* unvanına hiç rastlanmaz. Soğdca Bugut Yazıtı'nda (B1, 2) imparatorluğun ileri gelenleri böyle sıralanır: *şadapıt(lar)*, *tarkhwan(lar)*, *kurkapın(lar)*, *tudun(lar)*, *sengün(ler)*.¹¹

Çince 24 resmî tarihin Göktürlere ait bölümlerinde (*juan*), imparatorluğun görevlileri listesinde yine *buyruk*'lardan söz edilmez.¹² Ancak *buyruk* veya

7 *biruk* < *buyruk* Mahmud el-Kâşgarî/Kaşgarlı Mahmut: *Divanü Lûgat-it-Türk*, çeviren B. Atalay (Türk Dil Kurumu Yayınları 521; Ankara 1988) I., 378; ‚Oberhof-Meister‘, Brockelmann, C.: *Mittel türkischer Wortschatz nach Mahmūd al-Kāşgarīs Divanü Lûgat-it-Türk* (Bibliotheca Orientalis Hungarica I., Budapest 1928), 36.

8 Bailey, The Seven Princes, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* XII (1947-1948), 618; TMEN II. 363.

9 *Ibn Fadlan's Journey to Russia*, translated with commentary by Richard N. Frye (Princeton: Maekus Wiener Publishers, 2006), 59 (ويرغ; Frye'in okuyuşuna göre *wirigh*), 100; György Györffy, A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. II. rész, *Századok* 92 (1958), 590-595; György Györffy, Die Rolle des *buyruk* in der alttürkischen Gesellschaft, *Acta Orientalia Hungarica* 11 (1960), 169-179.; Peter B Golden., *An Introduction to the History of the Turkic Peoples* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992) 255.

10 I. E 3. (II. E 4.) - I. E 5-6. (II. E 6.):

bilge kağan ermis, alp kağan ermis, buyrukı yime bilge ermis erinç, alp ermis erinç, begleri yime, boduni yime tüz ermis [...] biligsiz kağan olurmıs erinç, yablağ kağan olurmıs erinç, buyrukı yime biligsiz [ermıs] erinç yablağ ermis erinç.

11 *š'ōpyt trw'nt γwrγ'p(.y)nt tōdwnt s(nk)[wnt]* «... .. When (?) *şadapıts, tarkhwans, kurkapıns, tuduns, seng[üns]*», Kljaštornij, S. G.–Livšic, V. A.: The Sogdian Inscription of Bugut revised, *Acta Orientalia Hungarica* XXVI (1972), 86.

12 *Zhoushu*: “Als hohe Beamte hatten die T'u-küe Ye-hu (Yabgu), danach Schê (Schad), danach T'ê-lê (Tegin), danach Sse-li-fa, danach T'u-t'un-fa und andere kleinere Beamte. Insgesamt waren es 28 Klassen. Alle (Emter) waren erblich.”(LMT 8-9); *Suishu*: “An Beamten haben sie Ye-hu (Yabgu), unter ihm Schê (Schad), unter ihm den T'ê-lê (Tegin), unter ihm den Sse-li-fa, unter ihm den T'u-t'un-fa und andere, insgesamt 28 Klassen; alle sind erblich.” (LMT 41). Doğru Göktürkleri hakkında *Jiu Tangshu*: “Die Söhne und Brüder (des Khagan) werden T'ê-lê (=Tegin) genannt und alle diejenigen, die eine gesondere Horde führen und Soldaten befehligen, werden Schê (=Schad) genannt; ihre höchsten Beamten sind der K'ü-lü-tsch'o, danach der A-po, danach der Hie-li-fa, danach der T'u-t'un, danach der Sse-kin; sie alle bekleiden ihre Emter durch Generationen, und ihre Anzahl war nicht festgelegt.” (LMT 132); „Kağanın oğullarına ve erkek kardeşlerine *tegin*, başka boyları emrindeki askerlerle idare eden teginlerin hepsine *şad* unvanı verilmiştir. Devletin resmî, idarî makamlarını işgal edenlere gelince, önce *külüğ çor*, sonra *apa*, sonra *elteber*, sonra *tudun*, ondan sonra da erkin gelirdi. Onlar mevkilerinde vekâleten de bulunabilirlerdi. Ancak, bir kişinin vekâleten yöneteceği makamlar birden çok olabilir. Birinin babası veya ağabeyi

daha doğrusu *buyruk çor* unvanını taşıyan II. Göktürk Kağanlığı'nın çeşitli görevlilerinin öyküsü Eski ve Yeni Tang tarihlerinde anlatılır.¹³ Demek ki, I. Göktürk Kağanlığı döneminde *buyruk*'ların henüz özel bir görevli tabakasını oluşturmayıp Türk tarihini II. Göktürk Kağanlığı'nın görüş açısından anlatan Orhun Yazıtları'nda o dönemin şartlarına uygun (yani ekstrapolasyon) olarak kullanılmış olduğunu varsaymamız mümkündür. Orhun Yazıtları'nın bilgilerine göre, *şadapıt*, *tarkhwan* yani *tarkan*, *kırkapın*, *tudun*, ve *sengün* gibi bazı öğelerini Bugut Yazıtı'nda da gördüğümüz bu sürecin II. Göktürk Kağanlığı sırasındaki ana temsilcileri *şadapıt* ve *buyruk* gruplarıydı.

Şadapıt unvanı hakkında bundan önce incelemelerde bulunan Bombaci'ye göre onların görevi „yüzbaşı“ olup kabileler üstü bir onluk (desimal) sisteminin temsilcileriydi.¹⁴

II. Göktürk Kağanlığı Verileri

İkinci Göktürk Kağanlığı dönemine gelince ister Göktürk ister Çin kaynaklarında *buyruk*'lar hakkında bol bol malzeme bulunur. Bu malzeme aynı zamanda çağdaştır, yani anlatılan dönemin özelliklerini olduğu gibi aksettirir.

Buyruk'lar *tarkan* ve *şad(a)pıt*'larla beraber hükümdarların maiyetinde bulunurken imparatorluğun idare sisteminde beliri yerleri vardı.¹⁵ Daha ayrıntılı bakarsak imparatorluğun sağ ve sol ordularının başında bulunan *küli çor* ile *apa tarkan*'ın maiyetinde *şadapıt*'lar bulunurken *buyruk*'lar ise Bilge Tonyukuk ile *Sebig kül érkin*'in arkasında bulunur. Aynı yerde, herhâlde adı geçen *Sebig kül érkin* tarafından ifa edilen *iç buyruk* vazifesi tarihte ilk olarak gözümüzün önüne çıkmaktadır.¹⁶

ölünce, oğlu veya erkek kardeşlerinin biri yerine geçirdi.” Togan, İ.: *Eski T'ang tarihi*, 3-4, 80; *Tangshu*: “Derjenige, der in einer gesonderten Horde Truppen führte, hieß Schê (Schad); Söhne und Brüder (des Khagan)hießen T'ê-lê (=Tegin); die Großwürdentreger hießen Ye-hu (=Yabgu), K'ü-lü-tsch'o, A-po, Sse-hi-fa, T'u-t'un (=Tudun), Sse-kin, Yen-hung-ta, Hie-li-fa und Ta-yü; insgesamt gab es 28 Klassen, und alle Amtstitel waren erblich und ihre Anzahl nicht begrenzt.” Batı Göktürkleri hakkında *Jiu Tangshu*: “Comme officiers ils [t.i. a nyugati türkök] ont les (jabgou), les (tegin) kui sont toujours pris parmi les fils ou les frères cadets ou les parents du kagan; ils ont en outre les officiers appelés ... (toudoun), etc; tous ont des charges héréditaires.” CHAVANNES 1903, 21.

13 Veriler için No. 5'e bk.

14 Bombaci, A.: On the Ancient Turkish Title Şadapıt, *Ural-Altaysche Jahrbücher* XLVII (1974), 32-41.

15 I. S 1 2. (II. N 1.): *tengriteg tengride bolmuş türk bilge kağan bu ödke olurtım, sabımin tüketi esidgil, ulayu iniyegünim oğlanım biriki oğuşım bodunım, biriye şadapıt begler, yırıya tarkat buyruk begler otuz ... tokuz oğuz begleri bodunı bu sabımin edgüti esid katığdı tingla*

16 I. S 13-15.: *tengriteg tengri yaratmış türk bilge [kağan sa]bım: kangım türk bilge kağan olurtukında türk amtı begler, kisre tarduş begler küli çor başlayı ulayı şadapıt begler,*

buyruk'ların Göktürk Toplumundaki Rolü

Yazıtları tarih bakımından ilk olarak inceleyen Barthold'dan bu yana kimi bilim adamları *buyruk*'lar hakkında çeşitli incelemelerde bulunmuş ve değerli fikirlerini ortaya koymuşlardır.¹⁷ Bütün bu açıklamaların tek kesişme noktası *buyruk* denilen görevlilerin Orta Asya Türklerinde erken devletleşme sürecinde önemli rol üstlenmiş olmalarıdır.

Orta Asya'da erken devletleşme süreçlerinin ana noktası hükümdar sülalesinin boy teşkilatından ayrılıp kendi maiyetlerine dayanarak bağımsız bir güç odağına sahip çıkmalarıyla başlar.

VII. yüzyılın ilk yarısı Göktürk tarihinde bir dönüşüm noktasıdır. O. F. Sertkaya'nın da değindiği gibi,¹⁸ Bilge Tonyukuk Yazıtı'yla Orhun Yazıtları arasında görülen anlatım farkları sadece üslupla kısıtlı kalmayarak aynı zamanda bir siyasi yaklaşım değişikliğinin de kanıtlarıdır. Bu değişmelere tarihçiler aile veya hanedan (yani „kutsal sülale”) hükümetinden¹⁹ tek kişilik hükümete (monarşiye) geçiş ve erken devletleşme derler. Bu sürecin püf noktası elbette Bilge Kağan'ın hükümeti ele geçirdiği 716 yılıdır. Bu sürecin başlıca özellikleri şunlardır:

1. Kutsal hanedanın kabile sisteminden nihai olarak ayrılması.
2. Hanedanın çeşitli kollarının imha veya bertaraf edilmesi.

öngre tölis begler apa tarğan başlayuy ulayuy şada[pıt] begler bu .... taman tarğan toñuñuñ boyla bağa tarğan ulayuy, buyruk, ... iç buyruk sebig kül érkin başlayuy ulayuy buyruk bunça amtı begler

- 17 Barthold, W.: Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften, in: Wilhelm [V.V.] Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Neue Folge* (Sankt-Petersburg: Imperatorskaja Akademija Nauk, 1897), 6, 16-17; Thomsen, V.: Alttürkischen Inschriften aus der Mongolei in Übersetzung und Einleitung, *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft* LXXVIII (1925-1925), 130; Aleksandr. N. Bernštam, *Sotsial'no-ekonomičeskii stroi orkhono-ieniseisikh tiurok VI-VIII vekov. Vostočno-tjurkskij kaganat i kirgizy* (Moskva-Leningrad, 1946), 113 (he holds them for judges); Györffy: Die Rolle (*passim*); Doerfer: TMEN II., 363-365; Márton, A.: A katonai kíséret és az ótörök *bujruk* tisztségnev vizszone a koraközépkori steppén, *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, 106 (1998), 39-45; Stark, S.: *Die Altürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archeologische und historische Studien* (Wiesbaden 2008), 243.
- 18 Sertkaya, O. F.: “Göktürk tarihinin meseleleri: Bilge Tonyukuk'un Abidelerinin Tarihlendirilmesi Üzerine”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XXIV-XXV (1986), 347-362, ikinci baskı: Sertkaya, O. F.: *Göktürk tarihinin meseleleri* (Ankara 1995), 113-128.
- 19 Togan, İ.: “Türk Tarihinde Uzlaşmacı Tavır: Ruhaniyat - Siyaset ve Boy - Devlet İlişkileri”, *Üçüncü Bin Yılın Eşiğinde Türk Uygarlığı: Dünü-Bugünü-Yarını* (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 48; Bişkek 2003) *Üçüncü Bin Yılın Eşiğinde Türk Uygarlığı: Dünü-Bugünü-Yarını* (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 48; Bişkek 2003),

3.Hanedanın tek rakibi olabilecek Ashide Kabilesi'yle Bilge Tonyukuk'un nüfuzunun kısıtlanması.²⁰

Bu olaya, Hunlardan Moğollara kadar bütün göçebe toplumlarda görüldüğü gibi, dünyanın birçok yerinde de rastlanır. Göktürlerde bunun en açık alameti olarak *Ashina* Hanedanı'nın meşhur keçi damgasıyla *Ashina* Boyu'nun at yelekli damgasını ve böylece hanedan ile kabile arasında bir ayrılığın meydana gelmesini gösterebiliriz.²¹

Buyruk'lar ise hükümdarın maiyetinde bulunan üst rütbeli görevlilerdir. Henüz belirli bir vazifeyi üstlenmeden hükümdar veya devlet erkânı tarafından kendilerine verilen çeşitli vazifeleri yerine getirmişlerdir. Gerekirse savaşır, gerekirse Çin'e gönderilen elçilik heyetlerinin başında bulunurlar.²² Kağanlara, onları zehirleyebilecek kadar yakın bulunmuşlardır.²³

Buyruk'ların Göktürk İmparatorluğu'ndaki yeri bu vecihle Batı ve Orta Avrupa'da (Macar Krallığı da dâhil) erken devleteşmenin örneği olan Karoling sistemindeki *comes*'lerin durumuna benzer.²⁴ Bunlar ilk olarak imparatorların maiyetinde bulunup onları temsilen çeşitli görevleri üstlendikten sonra önce vali ve sonra doğrudan kontrolden çıkıp yarı müstakil vasallar oldular. *Buyruk*'lara dönünce bu gelişmeyi Uygurlar devrinde ve ondan sonraki dönemlerde görebiliriz.

20 Dobrovits, M.: "Textological Structure and Political Message of the Old Turkic Runic Inscriptions", Talât Tekin Armağanı, *Türk Dilleri Araştırmaları* 18 (2008), 149-153.

21 Dobrovits, M.: The Thirty Tribes of the Turks, *AOH* 57 (2004), 258-259.

22 LMT: 178 [JTS], 228 [TS], 260. [JTS]

23 LMT: 179 [JTS], 229. [TS]

24 Leeper, A.: Germans, Avars, and Slavs, *The Slavonic and East European Review*, 12 (1933), 117-133; Pohl, W.: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr. München 1988; Beckwith, C. I.: *The Tibetan Empire in Central Asia. History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages*, Princeton 1993; Golden, P. B.: Some Notes on the Comitatus in Medieval Eurasia with Special reference to the Khazars, *Russian History-Historie Russe* 28 (2001), 153-170; Goetz, H.-W.-Jarmut, J.-Pohl, W. (yay.): *Regna et Gentes. The Relationship between the Late Antique and Early Medieval Kingdoms and Peoples in the Transformation of the Roman World*, Leiden-Boston 2003; Goetz, H.-W.-Jarmut, J.-Pohl, W. (yay.): *Regna et Gentes. The Relationship between the Late Antique and Early Medieval Kingdoms and Peoples in the Transformation of the Roman World*, Leiden-Boston 2003; Sybeck, J.: *Becoming Charlemagne. Europe Baghdad and the Empires of AD 800*, New York 2006; Beckwith, C. I. *The Empires of the Silk Road. A History of Central Aerasi from the Bronze Age to the Present* (Princeton 2009), 78-162.

Moğolistan Uygur İmparatorluğu'nda *buyruk*'lar

Moğolistan'daki Uygur İmparatorluğu'na ait metinlerden Terkhi Yazıtı'nda *buyruk*'ların rolü daha net bir şekilde gözlerimizin önüne çıkmaktadır.²⁵ Terkhi Yazıtı'na göre imparatorluğun ileri gelenlerinin arasında altmış *iç buyruk* ile dokuz *uluğ buyruk* bulunmuştur.²⁶ Bu dokuz *uluğ buyruk* herhâlde Uygur kağanları tarafından eski Dokuz Oğuz kabilelerine vali olarak tayin ettikleri görevliler olmalıdır.²⁷

İç buyruk'lara gelince saray görevlileri olmaları muhtemeldir.

Suci Yazıtı'nda bir *üge*'nin maiyetinde bulunan *buyruk*²⁸ ve II. Karabalğasun Yazıtı'nda ise, gayet şüpheli okunuşla bir *kunçuy*'un maiyetinde *buyruk* görebiliriz.²⁹ Demek ki Uygur Kağanlığı'nın ileri gelen görevlileri ile belki de Hatunların saraylarında da *buyruk* adını taşıyan vazifedarlar bulunabilirdi. Suci Yazıtı'na göre *buyruk*'lar hem hükümdar kabilesiyle bağlantısı olan hem de servet ve nüfuz sahibi görevliler idi.

840'tan Sonraki Uygur Devletlerinde *buyruk*'lar

840'tan sonraki Uygur devletlerine gelince, *buyruk*'lar hakkında elimizde bol miktarda malzeme vardır. Bir taraftan önceden söz ettiğimiz Çince kaynaklarda bakan, danışman, vezir, veya Çince *zaixiang* görevinde bulunan *buyruk*'lar veya *biruk*'lara rastlarız. Bunların vazifesini Kâşgarî'nin şahadetine göre Karahanilerde de aynı ismi taşıyan memurlar ifa ederlerdi. Çince kaynaklarımızda yine *buyruk/biruk tutuk* ismiyle de anılan memurlar var. *Tutuk* kelimesi Çince'dir ve Çince 'vali' demektir. Müller tarafından yayımlanan

25 Tekin, T.: The Tariat (Terkhin) Inscription, *Acta Orientalia Hungarica* XXXVII (1982), 43-68.

26 W 6: *tengride bolmış él etmiş bilge kanım içreki bodumı altmış iç buyruk başı inançu bağa tarkan uluğ buyruk tokuz bolmış bilge tay sengün ongi beş yüz başı külüg ongi öz inançu beş yüz başı uluğ öz inançu*

27 Kamalov, A. K.: Древние уйгуры, VIII-IX вв., Алматы 2001, 120-123.

28 Ramstedt, G.: Zwei uigurische Runenschriften in der Nord-Mongolei, *Journal dela Societé Finno-Ougrienne* 30:3 (1913-1918), 4-5.

29 *kunçi [kunçuy] // buykuğı [buyruğı] ertim // öñtünig // etdim // iterür ertim // kök teñride kutim yuyka //boltı yağız // yerde yolım // kışka boltı // tegmeke boltı // buka oğlum atı*, cf.: M. Shinekhüü, "Novyi paniatnik runicheskoi pis'mennosti uigurskogo Karabalğasuna", in: *Olon ulsiin mongolch erdemnyi III Ikh Khural – Tretii mezhdunarodnyi kongres mongolovedov – The Third intermational Congress of Mongolists*, ed. Sh. Bira (Ulan Bator: Mongolian Academy of Sciences, 1979), III, 301-305; L. Bold, *BNMAU-iin nutagdakhi khadni bichees* (Ulaanbaatar: Ulsyn khevleliin gazar, 1990), 126-128; L. Bold: *Orkhon bichgiin dursgal II* (Ulaanbaatar: Shinjlekh Ukhaany Akademi, Khel Zokhiolyn Khüreelelen, 2000), 248-252; Takasu Moriyasu–A. Ochir, *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998* (Osaka: The Society of Central Eurasian Studies, 1999), 143-145.

meşhur çubuk yazıtlarında ise,³⁰ Şaçou Uygur devletinde eyaletlerin *üge* ve *buyruk* ,lar tarafından yönetildiğini görürüz.³¹

Vali vazifesini üstlenen *buyruk*'lara sonradan da rastlarız. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde sözü edilen Nayman *buyruk kağan*'ları bu görevli adının İç Asya bozkırlarında Türk ve Uygurlardan sonra da yaşadığının kanıtıdır. Aynı zamanda eski hükümdarlarıyla bağlantıları kopup kabilelerini artık kendi başına yöneten padişahlar olduklarını da unvanlarından öğrenebiliriz.

Aynı zamanda Karahanilerin sarayında *biruk*'ların hâcip vazifesini üstlendiğini Kâşgarî'den öğrenebiliriz.³²

Bozkırların Batı Tarafında *buyruk*'lar

Bozkırların batı tarafında *buyruk* unvanının 10'ncü yüzyılda Volga Bulgarları arasında *viruğ* olarak yaşadığını gördük. Daha eski bir rütbe sistemini kullanan Tuna Bulgarlarında ise *buyruk*'lara rastlanamaz. Ancak Macarca verilere istinaden belki de o dilde mevcut olmuş olduğunu tahmin edebiliriz.

İşin en çok dikkatimizi çeken tarafı *buyruk*'lara doğrudan Hazarlarda da göremediğimizdir. Bu olay kaynaklarımızın eksikliğinden de kaynaklanabilir.

Bugünkü Macarcada ,hakim, hakem' daha eski anlamıyla ,şehir yöneticisi, köy muhtarı' manasına gelen *bíró* kelimesi bulunur. Daha önce Macarca *bír-* ,bir şeye sahip olmak' ve Eski Türkçe ,*buyur-*' filleri arasındaki muhtemel bağlantılar merhum Mándoki tarafından incelenmiş, ancak kesin bir neticeye varılmamış.³³ Bu sebepten Macarca *bíró* ile Eski Türkçe *buyruk* e *biruk* kelimeleri arasında bağlantı aramaktan da vazgeçilmiş.³⁴ Ne var ki Macar dille-

30 Müller, F. W. K.: *Zwei Pfahlschriften aus der Turfanfunden* (Abhandlungen der königlich preußischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl. No. 3), Berlin 1915.

31 Uygur Kağanlıklarının saray teşkilatını tasvir eden Mani dinine ait Orta İranca doküman parçalarında ise Kağanların maiyetinde *buyruk*'lara rastlanmaz, Müller, F. W. K.: *Die Hofstat eines Uiguren-Königs, Festschrift Vlihelm Thomsen* (Leipzig 1912), 207-213; Müller, F. W. K.: *Ein doppelblatt aus einem manicheischen Hymnenbuch (Maḥrnâmag)*, Abhandlungen der königlich preußischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, 1912, Abh. V.; ancak bu metinlerin tam olarak elimize geçmediğini de unutmamız lazım.

32 *biruq* < *buyruq* Mahmud el-Kâşgarî/Kaşgarlı Mahmut: *Divanü Lûgat-it-Türk*, Çeviren B. Atalay (Türk Dil Kurumu Yayınları 521; Ankara 1988) I., 378; ,Oberhof-Meister', Brockelmann, C.: *Mitteltürkischär Wortschatz nach Maḥmūd al-Kāşgarīs Dīvān luğat at-turk* (Bibliotheca Orientalis Hungarica I., Budapest 1928), 36; Maḥmūd el-Kāşgarī: *Türk Şiveleri Lûgati* (yay.: R. Dankoff ve J. Kelly) I (Cambridge MS 1982), 290 [elyazma: 190].

33 Mándoki Kongur, I.: Two Hungarian verbs of Turkic Origin, *Acta Hungarica XXXIII* (1979), 291-295.

34 Márton A.: A katonai kíséret és az ötörök *bujruk* tisztségnév vizsnya a koraközépkori steppén, *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, 106 (1998), 39-45.

rin genel olarak *bíró* kelimesinin kökeni olarak kabul ettiği Macarca *bír-* fiilini devre dışı bırakırsak³⁵ Eski Türkçe *buyruḡ* ve daha doğrusu *biruḡ* ile Macarca *bíró* kelimeleri arasında doğrudan bağlantı kurabiliriz.³⁶ Fonetik bakımından Macarcadaki Eski Türkçe alıntılara tam olarak uyar. Çünkü genelde kelime sonunda bulunan *-uḡ* ögesi Macarcada *-uḡ>-uw>-ó* olarak devam eder. Mesela Eski Türkçedeki *ḡazuḡ* (bugünkü Türkiye Türkçesiyle *kazık*) kelimesinin Macarca karşılığı *karó*.³⁷ Eski Türkçe *ḡumlaḡ* Macarca *komló* ‚şerbetçiotu, biraçiçeği‘.³⁸ ‚Kurumuş bitki sapı‘ anlamına gelen *kóró* Eski Türkçe *ḡuruk/ḡuruḡ* kelimesinden gelmektedir.³⁹ Şimdi örneklerimizi çoğaltmadan, Macarca *bíró* kelimesinin herhâlde Eski Türkçe bir *biruḡ* veya **biruḡ* kelimesinden Macarcaya geçip sonradan benzetme yoluyla *bír-* fiiliyle birleştirildiği nazariyesini ileri sürmekle yetinerek sözlerimize son veririz.

35 Benkő. L. (&alii): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I: A-Gy* (Budapest 1984), 305.

36 Róna-Tas, A.-Berta, Á.: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* (Turkologica Bd. 84, Wiesbaden 2011), I. 130-133.

37 Róna-Tas-Berta: *West Old Turkic*, I. 501-506.

38 Róna-Tas—Berta: *West Old Turkic*, I. 556-558.

39 Róna-Tas—Berta: *West Old Turkic*, I. 572-573.

